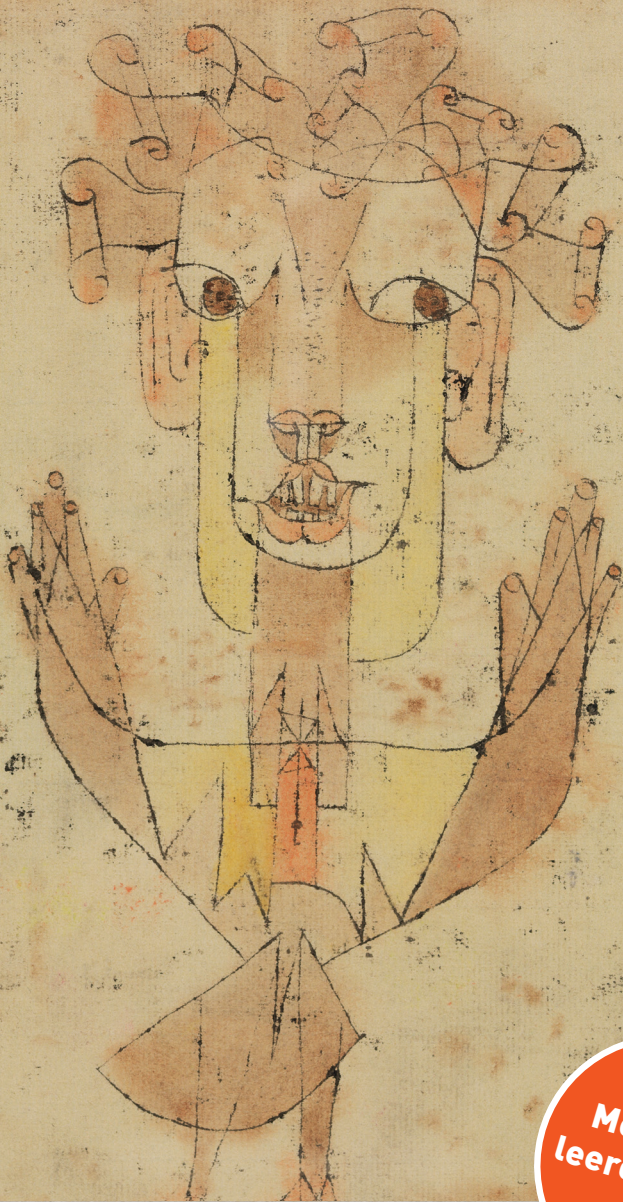

An abstract drawing on a textured, aged paper background. It depicts a face with large, expressive eyes, a wide mouth, and curly hair. Musical notes are integrated into the hair and around the face. The lower part of the face and neck area features geometric shapes, including a central orange rectangle that resembles a building or a tower.

Boom

Met online
leeromgeving

Inleiding identiteit en burgerschap

JOS VAN REMUNDT EN MARLEEN BOON

Inleiding identiteit en burgerschap

Omslagbeeld: *Angelus Novus* (1920) door Paul Klee (1879-1940)

Het schilderij van Klee is beroemd geworden door Walter Benjamin (1892-1940) die erover schreef in *Über den Begriff der Geschichte, These IX* uit 1940. Benjamin stond aan het begin van de Frankfurter Schule en schreef veel over pedagogiek.

Er staat een engel op afgebeeld die zo te zien op het punt staat zich te verwijderen van iets waar het zijn blik strak op gericht houdt. Zijn ogen en zijn mond zijn opengesperd, hij heeft zijn vleugels gespreid. Zo moet de engel van de geschiedenis eruitzien. Zijn gelaat is naar het verleden gewend. Waar wij een reeks gebeurtenissen waarnemen, ziet hij één enkele catastrofe en daarin wordt zonder enig respijt puinhoop op puinhoop gestapeld, die hem voor de voeten geworpen wordt. De engel zou wel willen blijven, de doden tot leven wekken en de brokstukken weer tot een geheel maken. Maar zijn vleugels vangen de wind die uit het paradijs waait, een storm die zo hard is dat hij ze niet kan stuiten. Deze storm stuwt hem onweerstaanbaar voort, de toekomst in die hij de rug heeft toegekeerd, terwijl de stapel puin vóór hem tot aan de hemel groeit. Deze storm is wat wij vooruitgang noemen.

Inleiding identiteit en burgerschap

**Jos van Remundt
Marleen Boon**

Boom

inclusief website!

Met behulp van onderstaande unieke activeringscode kun je een studentaccount aanmaken op www.inleidingidentiteitenburgerschap.nl, voor toegang tot extra materiaal bij dit boek. Deze code is persoonsgebonden en gekoppeld aan de 1e druk. Na activering van de code is de website twee jaar toegankelijk. De code kan tot zes maanden na het verschijnen van een volgende druk worden geactiveerd.

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Omslagbeeld: Israel Museum, Jerusalem door Elie Posner
Opmaak binnenwerk: emjee | grafische vormgeving, Varik

© Stichting Echelon & Boom uitgevers Amsterdam, 2018

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-2441-933-3
ISBN 978-90-2441-934-0 (e-book)
NUR 840

www.inleidingidentiteitenburgerschap.nl
www.boomhogeronderwijs.nl
www.stichtingechelon.nl

Inhoud

Inleiding	1
Doel	2
Opzet	2
Opbouw	4
Aansluiting	5
Verder met burgerschap in het onderwijs (2012)	5
Kennisbasis	5
Kerdoelen	6
Tot slot	6
 DEEL I	 9
1 Veranderingen in de Lage Landen	11
1.1 Inleiding	11
1.2 Kern	12
1.2.1 Ontkerkelijking	12
1.2.2 Jezelf zijn	13
1.2.3 Technologie en samenleving	14
1.2.4 Mens en samenleving	15
 2 Cultuur	 19
2.1 Inleiding	19
2.2 Kern	20
2.2.1 Wat is cultuur?	20
 3 Durf te denken	 25
3.1 Inleiding	25
3.2 Kern	26
3.2.1 Modernisme	26
3.2.2 Postmodernisme	27
3.2.3 Kritiek op het postmodernisme	30

4	Bildung	39
4.1	Inleiding	39
4.2	Kern	40
4.2.1	Het begrip Bildung	40
4.2.2	Wat is Bildung?	41
DEEL II		47
5	Het tijdsbeeld van 3300 v.Chr. tot 500 n.Chr.	49
5.1	Inleiding	49
5.2	Kern	49
5.2.1	Tijdsbeeld: oude culturen	49
5.2.2	Spiltijd	51
5.2.3	Hindoeïsme	52
5.2.4	Boeddhisme	53
5.2.5	Confucianisme	53
5.2.6	Klassieke filosofie	54
5.2.7	Jodendom	59
5.2.8	Christendom	63
6	Het tijdsbeeld van 500 tot 1650	75
6.1	Inleiding	75
6.2	Kern	76
6.2.1	Tijdsbeeld: de rol van de katholieke kerk vanaf de vierde eeuw	76
6.2.2	De reformatie: nadruk op Bijbel en rede	93
6.2.3	De opkomst van de islam	98
6.2.4	Het jodendom in deze periode	110
6.2.5	Natuurwetenschappen en filosofie versus geloof	111
7	Het tijdsbeeld van 1650 tot 1917	117
7.1	Inleiding	117
7.2	Kern	118
7.2.1	Tijdsbeeld: het modernisme	118
7.2.2	De moderne filosofen	119
7.2.3	Tijdsbeeld: romantiek	122
7.2.4	Tijdsbeeld: de doorwerking van de verlichting in de negentiende eeuw	126
7.2.5	Joodse invloeden op de verlichting	129
7.2.6	Verlichting binnen het protestantisme	130
7.2.7	Het ontstaan van het humanistisch denken, met de nadruk op de rede	131
7.2.8	Tijdsbeeld: renaissance en zeventiende eeuw	132

8	Het tijdsbeeld vanaf 1917	139
8.1	Inleiding	139
8.2	Kern	140
8.2.1	Tijdsbeeld: een eeuw van uitersten	140
8.2.2	De rol van filosofen	143
8.2.3	De rol van katholieke denkers in de moderne tijd	148
8.2.4	De rol van protestantse denkers in de moderne tijd	150
8.2.5	De rol van joodse denkers	152
8.2.7	Protestants denken	158
8.2.8	Hindoeïstisch denken	160
8.2.9	Nieuwe stromingen	163
8.2.10	De rol van het humanisme	166
8.2.11	De rol van islamitische denkers	170
8.2.12	Na 2017	175
8.2.13	Hemel en hel	180
DEEL III		183
9	Levensvragen	185
9.1	Inleiding	185
9.2	Kern	185
9.2.1	De boom	185
9.2.2	De zes levensvragen	186
10	Burgerschap	193
10.1	Inleiding	193
10.2	Kern	194
10.2.1	Burgerschap	194
10.2.2	Identiteit en participatie	199
10.2.3	Democratie	201
10.2.4	Deugden	205
11	Identiteitsontwikkeling voor een school	211
11.1	Inleiding	211
11.2	Kern	212
11.2.1	Identiteit en missie	212
11.2.2	Identiteitsontwikkeling voor een school op drie niveaus	213

12 Denken met...	227
12.1 Inleiding	227
12.2 Kern	228
Denken met Socrates over vragenstellen	229
Denken met Plato over democratie	232
Denken met Augustinus over de erfzonde	235
Denken met Eckhart en Roemi over God	238
Denken met Averroes en Thomas van Aquino over wetenschap en geloof	240
Denken met Kant over grenzen aan weten en denken	242
Denken met Calvijn over duurzaamheid	244
Denken met Spinoza over het openbare leven	246
Denken met Hegel over het verloop van de geschiedenis	249
Denken met Schopenhauer over de absolute vrijheid	251
Denken met Marx over verbinding	253
Denken met Wittgenstein over de waan van de dag	256
Denken met Aletta Jacobs over de rechten van de vrouw	259
Denken met Sartre over de vrijheid van meningsuiting	263
Denken met Hannah Arendt over artikel 23 van de Grondwet	266
Denken met Hannah Arendt over macht in relaties	269
Begrippenlijst	273
Literatuur	293
Beeldverantwoording	303
Over de auteurs	307

Inleiding

Onze samenleving kenmerkt zich door een grote verscheidenheid aan levensbeschouwingen en denkers. Grote denkers, dus 'echte' filosofen of theologen, maar ook ontelbaar veel kleine persoonlijke 'denkers'. Ieder voor zich heeft zo zijn eigen mening en ideeën. Maar waar zijn deze meningen en ideeën op gebaseerd? In de snelle wereld van nu is het eenvoudig je mening te ventileren en te delen met 'de hele wereld'. Al deze meningen lokken een reactie uit en wachten op antwoord. Meningen die ongefundeerd zijn kunnen schade aanrichten in de samenleving. Daarom is het van groot belang om deze eigen meningen te baseren op kennis en inzicht. Kennis van het verloop van de geschiedenis, kennis van de grote denkers en inzicht in hun ideeën. Deze opgedane kennis en dit ontwikkelde inzicht leert je dat jouw mening voortkomt uit je eigen geschiedenis. Door je eigen geschiedenis te begrijpen en het ontwikkelen van je eigen identiteit, ben je beter in staat te communiceren met anderen en vorm te geven aan burgerschap.

'We hebben de canon hard nodig als antwoord op de grote verschillen in de schoolklas', vindt de Arnhemse burgemeester Ahmed Marcouch. Wie kennismaat met de canon, gaat 'houden van de Nederlandse taal en cultuur en van de Nederlandse vrijheid, gelijkheid en broederschap'. Marcouch vindt dat van belang voor Nederlanders die hier zijn geboren, maar de canon zal ook 'de harten sneller laten kloppen bij kinderen die de Nederlandse geschiedenis niet van huis uit hebben meegekregen'.

Ahmed Marcouch in *De Gelderlander*, 23 september 2017 (ingekort)

Beschouwing

Deze uitgave geeft een overzicht van de westerse geschiedenis en cultuur. Bij de beschrijvingen van de verschillende historische tijdsbeelden worden uiteenlopende denkstromingen en denkers besproken. Daarbij gaat het om hun ideeën en de invloed die zij hebben gehad op de geschiedenis en op elkaar. Hierbij komen grote verschillen in wereld- en mensbeeld naar voren. Ook zal bij de beschrijvingen van de verschillende religieuze denkstromingen gaandeweg duidelijk worden dat de beschrijvingen van God van de drie monotheïstische godsdiensten naast overeen-

komsten ook grote verschillen hebben. Het doel van deze uitgave is niet om iets voor te schrijven, maar om inzicht te geven in het westerse denken in relatie tot bijvoorbeeld democratie en rechten van de mens.

Vanwege de beperkte omvang is het niet mogelijk om iedere culturele ontwikkeling, iedere stroming, iedere invloedrijke persoon te beschrijven. De selectie en de verwijzingen naar de bronnen zijn van dien aard, dat het boek is te beschouwen als een inleiding op het ontwikkelen van je identiteit en burgerschap. We hopen dat het docenten en studenten uitdaagt om verder op onderzoek te gaan langs de verschillende stromingen die bepalend zijn geweest voor de westerse cultuur.

Doel

Inleiding identiteit en burgerschap heeft als doel om inzicht in de (westerse) cultuur te ontwikkelen. Hierbij wordt uitgegaan van een geringe basiskennis bij de lezer en de noodzaak die verder aan te vullen. Met dat doel in het achterhoofd komt het volgende aan de orde:

- de ‘belangrijkste’ ideeën in het (westerse) denken;
- basisbegrippen;
- hoe ontwikkelingen in het denken de hedendaagse cultuur hebben beïnvloed;
- personen van invloed op dit denken;
- zelf beargumenteren en bediscussiëren van hedendaagse vraagstukken.

Na het bestuderen van dit boek ben je in staat om:

- je zelfstandig verder te verdiepen in filosofie en theologie;
- gebruik te maken van, maar ook onderscheid te maken in, informatie van verschillende bronnen;
- zelfstandig opinieartikelen te lezen en te schrijven, lezingen te volgen, en deel te nemen aan gesprekken en discussies omtrent filosofie, burgerschap en identiteit;
- kritisch om te gaan met begrippen als religie, multiculturaliteit, vrede en respect;
- een invulling te geven aan de zes levensvragen;
- je eigen denkrichting verder te ontwikkelen;
- te formuleren wat burgerschap inhoudelijk voor jou betekent.

Opzet

Hoe het verwerven van inzicht gaat, laten we zien aan de hand van het schema van de pedagoog Michael Grimmitt (1987). Grimmitt spreekt van drie vormen van lesgeven: ‘in’, ‘over’ en ‘vanuit’:

- ‘In-denken’: de docent leidt de leerling op in een bepaalde manier van denken.
- ‘Over-denken’: de ‘objectieve’ kennisoverdracht staat centraal.
- ‘Vanuit-denken’: de docent is bekend met deze vorm van denken en gaat samen met de leerling op pad om deze denkwereld te verkennen.

Het schema van Grimmitt is met name bekend bij veel docenten levensbeschouwing. Alleen geeft het maar ten dele weer hoe je de lessen kunt geven. Wij zouden een vierde vorm willen beschrijven. Deze vorm is meteen ook de insteek van deze uitgave:

- ‘Inzicht-in-denken’: lesgeven aan de hand van een aantal kernbegrippen, momenten, denkers en de samenhang daartussen. Aan de hand van deze verworven inzichten kan de student op zijn eigen manier kijken naar zichzelf, de ander en de wereld. Om zo zelf te kunnen formuleren waar hij voor staat.

Schematische weergave:

Fasen van Grimmitt	Doel van educatie	Competenties van de docent en middelen hierbij
<i>Into-thinking</i> In-denken	Vorming in een bepaalde denkstroming	Een methode die gerelateerd is aan desbetreffende denkstroming. De docent zal zelf ook vanuit die denkstroming moeten denken en handelen.
<i>About-thinking</i> Over-denken	Kennisoverdracht aan de student over verschillende denkstromingen	De docent geeft les aan de hand van een methode waar sterk de nadruk ligt op kennis van de denkstromingen en kan deze denkstromingen ook plaatsen.
<i>From-thinking</i> Vanuit-denken	Denkstromingen waarmee men bekend is worden besproken, met de daarbij behorende ervaringen, culturele uitingvormen, ideeën en tradities.	De docent is van zichzelf bekend en vertrouwd met deze denkstromingen met de daarbij behorende ervaringen, culturele uitingen, ideeën en tradities.

Bron: Grimmitt (1987)

Toegevoegd aan deze uitgave:

<i>Insight-thinking</i> Inzicht-in-denken	De student verwerft kennis en inzicht over de denkstromingen met wat daarbij hoort, zoals ervaringen, culturele uitingen, ideeën en tradities. Deze denkstromingen worden ook besproken en bekritiseerd.	De docent is bekend met de denkstromingen en met religieuze, filosofische, levensbeschouwelijke vragen. De docent kan de bijbehorende ervaringen, culturele uitingen, ideeën en tradities in een context plaatsen en kan deze ook kritisch bespreken in relatie tot democratie, rechten van de mens en de verlichtingswaarden.
--	--	--

‘Historisch bewustzijn is wenselijk, maar moreel bewustzijn is bij het oplossen van maatschappelijke problemen van veel groter belang.’

Rosa van Gool, *de Volkskrant*, 10 september 2017

‘Volgens sommigen ben ik een sentimentele ziel en een debat voer je niet op basis van emoties, maar op basis van feiten. Dat kan zo zijn. Maar zijn het niet juist emoties als angst, woede en verdriet die nu het debat in Nederland in hun greep hebben?’

Ik vind het zorgwekkend dat een meerderheid in dit land haar stem niet laat horen omdat men bang is voor racist, islamofob, radicale moslim, boze burger of tokkie te worden uitgemaakt. Juist nu is er meer dan ooit behoefte aan die nu zwijgende meerderheid, aan een gematigde stem. Alleen zo kan worden voorkomen dat zaken slechts van één kant worden belicht. Alleen zo kan de polarisatie een halt worden toegeroepen.’

Fidan Ekiz, *de Volkskrant*, 1 oktober 2016

Opbouw

De methode bestaat uit dit boek zelf en een online leeromgeving die naadloos aansluit op het boek.

Het boek heeft drie delen:

- In deel I wordt de probleemstelling van burgerschap behandeld.
- In deel II staat de historische beschrijving van de westerse denkstromingen centraal.
- In deel III komt de praktijk aan de orde. Door met de levensvragen bezig te zijn krijg je als student meer inzicht in je eigen identiteit.

De online leeromgeving is een belangrijke aanvulling op het boek. Op de leeromgeving vind je:

- per hoofdstuk opdrachten die online gemaakt en ingeleverd kunnen worden;
- een ‘smoelenboek’: hier kun je denkers verzamelen die bij jou passen;
- begrippentrainers.

In het boek wordt regelmatig verwezen naar de online leeromgeving. Je herkent deze verwijzingen aan het icoontje in de marge.

Tips voor studenten die (delen van) deze uitgave zelfstandig bestuderen:

1. Om een totaalbeeld te vormen bekijk je eerst de inhoudsopgave en blader je het boek door.

2. Zorg dat je bij ieder hoofdstuk eerst een globaal beeld krijgt: hoe luiden de titel, de kopjes, de tussenkopjes? Probeer zo vooraf een idee te krijgen waar het hoofdstuk over gaat.
3. Neem de tijd, verwacht niet dat je de tekst in één keer kunt bevatten. Lees het later nog eens door.
4. Lees nu de tekst goed (voor de tweede of derde keer), onderstreep wat volgens jou belangrijk is. Zoek woorden die je niet kent op in de begrippenlijst.
5. Maak van iedere paragraaf een samenvatting door een aantal kernwoorden (in de kantlijn) te noteren. Maak het onthouden makkelijker door te mindmappen.
6. Het kan zijn dat jij niets hebt met een bepaalde denkstroming, maar dat deze stroming een ander juist weer aanspreekt. Vandaar dat er een breed overzicht gegeven wordt.
7. Noteer denkers die jou aanspreken met een aantal kernwoorden in je smoelenboek.
8. Ga vervolgens aan de slag met de aangeboden denkopdrachten.

Aansluiting

Deze methode sluit aan op:

- een publicatie van de Onderwijsraad: *Verder met burgerschap in het onderwijs* (2012);
- de vorming van een kennisbasis;
- de kerndoelen van het vak Levensbeschouwing.

Verder met burgerschap in het onderwijs (2012)

Volgens de Onderwijsraad bestaat de inhoudelijke kern van burgerschapsonderwijs in principe uit leren hoe men kan functioneren in een democratische gemeenschap. De raad stelt in zijn nota voor om de competenties PO, die al zijn vastgesteld in 2006, bij te werken. De raad doet een aantal aanbevelingen die gericht zijn op de verdere ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs, waarbij de nadruk ligt op de *democratische samenleving en de mensenrechten*. De raad beveelt onder andere aan om *systematische kennisopbouw* te stimuleren en zo een bijdrage te leveren aan goed burgerschap. Een andere aanbeveling is om de scholen een *inhoudelijk kompas* aan te bieden.

Kennisbasis

In een uitgave van Velon, *Kennisbasis lerarenopleiders*, katern 3 (Geerdink & Pauw, 2017) staat bij het vak geschiedenis in relatie tot burgerschapsvorming het volgende: ‘*Historische kennis* is één van de bouwstenen om volwaardig staatsburger te kunnen zijn (...) Drie kernconcepten bepalen de structuur van de vakdidactiek: de ontwikkeling van tijdsbesef, kennis van en inzicht in de historische werkelijkheid en historisch denken en redeneren.’

Bij het vak levensbeschouwing is het volgende te lezen: ‘Levensbeschouwing gaat over het ontwikkelen van je eigen beschouwing op het leven en het leren zien dat andere mensen dat ook doen. In de levensbeschouwelijke lessen op de basisschool leren kinderen zich te verhouden tot belangrijke thema’s en levensvragen, via *oude en nieuwe bronnen*.’

Kerdoelen

Het vak levensbeschouwing heeft, net als het vak geschiedenis, veel raakvlakken met de kerndoelen 37 en 38.

Bij burgerschapsvorming worden kerndoelen van zowel levensbeschouwing als geschiedenis aangesproken. Naast het verwerven van kennis en informatie wordt van de leerlingen ook verwacht dat zij kunnen beoordelen, discussiëren, beargumenteren en verslagen maken. Daarmee worden de kerndoelen voor mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid aangesproken. Binnen de levensbeschouwingen hebben rituelen en symbolen een belangrijke functie, daarom leren de leerlingen ook om te gaan met beelden, muziek en spel. Hierdoor worden ook de kerndoelen kunstzinnige oriëntatie aangesproken.

Kerdoelen

- 37 De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.
- 38 De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

Tot slot

Wij zijn bij het schrijven er steeds van uitgegaan dat alles onderbouwd moet zijn. Daarnaast hebben wij alles met een kritische blik opgetekend, zowel wat betreft historische bronnen als hedendaagse publicaties. Het blijft wel moeilijk de exacte feiten te achterhalen, maar feitelijke informatie helpt ons wel om gebeurtenissen en ontwikkelingen in perspectief te zetten. We hebben, wanneer we met bepaalde feiten werden geconfronteerd, deze steeds gecontroleerd aan de hand van meerdere bronnen. Het begon voor ons als het schrijven van een overzicht van de geschiedenis van het denken, maar het leidde tot een aantal onverwachte bevindingen die consequenties hebben voor deze uitgave en voor het denken in de toekomst. Onze eerste bevinding kwamen we tegen bij ‘het denken binnen de islam’. In de eerste eeuwen van de islam waren de moslims ruimdenkend en geïnteresseerd in dialoog met de omringende wereld, filosofie, maar gaandeweg ging men binnen de huidige officiële moslimgemeenschap steeds meer naar binnen kijken en denken.

De toon tegenover de niet-moslims werd strijdbaarder en bewuster. Helaas kunnen wij voor deze ontwikkeling geen passende uitleg geven. Dit is, zo denken wij, wel een uitdaging voor wetenschappers als sociologen en psychologen.

De tweede bevinding is dat het ons niet gelukt is om uit de theologische en filosofische hoek nieuwe en jonge denkers te beschrijven die een bepalende en brede invloed hebben of krijgen in de 21ste eeuw. De 21e-eeuwse filosofie wordt nog bepaald door veel thema's uit de vorige eeuw, waarbij de filosofen uit die periode nog een rol hebben in het denken. Waarschijnlijk komt dat voort uit het klimaat dat heerst in de postmoderne samenleving, die vandaag de dag een veelkleurig en gefragmenteerd wereldje is geworden. Een wereldje met vele denkers, sommige klein en sommige weer wat groter, maar niet iemand die actief perspectief biedt voor de samenleving met zijn vele grote vragen die om samenhang vragen. Deze problematiek wordt ook onderkend in verschillende discussies en artikelen.

In het kader staat een opmerking van een student van de UvA, een deel uit een essay van Bas Heijne en een discussie tussen Beatrice de Graaf en Ernst Hirsch Ballin.

Stilteruimtes

'[Ahmet] heeft moeite met de stilteruimtes waar in feite gebeden wordt: "Het behoort niet tot het mandaat van een universiteit om dat te faciliteren." En hij windt zich in toenemende mate op over wat hij aanduidt als "de *mind* van de sociale wetenschappen aan de UvA". "De islam wordt niet kritisch benaderd en salafistische groepen worden verdedigd. Volgens mij is het de taak van wetenschappers om religieuze dogma's te bekritisseren. Als ze dat niet doen gaat er een zekere precedentwerking van uit."

De Groene Amsterdammer, 24 augustus 2017

Nederlanderschap of burgerschap?

'De samenleving mag als los zand aan elkaar hangen, we hebben allang geen gedeelde achtergrond meer, cultureel lijken de verschillen vaak genoeg onoverbrugbaar – gelukkig hebben we ons burgerschap nog. Iedereen doet maar wat hij wil, zolang het binnen de grenzen van de wet is. Het maakt niet uit of je joods-christelijke wortels hebt of niet. Lokale affiniteiten, culturele achtergrond, religieuze overtuigingen, morele principes, je doet maar wat je niet laten kunt – zolang je er maar een idee van burgerschap op nahoudt.

Burgerschap waarvan?

Zodra je die vraag stelt, beginnen de problemen. (...)

Daarbij, vrijwel altijd wordt burgerschap op een bevoogdende wijze gebruikt. Zelden of nooit betreft de spreker het op zichzelf. Wie Nederlands burger wil worden, moet de kernwaarden van onze samenleving onderschrijven, heet het. Nog nooit heb ik iemand horen zeggen: *ik onderschrijf de kernwaarden van deze samenleving.*

Bas Heijne, *Een waanzinnig gaaf land: opmerkingen over Nederland*

Andere culturen en diversiteit

Beatrice de Graaf: 'We hebben één miljoen mensen die de islam aanhangen. In toenemende mate stromen mensen van buiten Europa Nederland in. Er zijn asielzoekers met kinderen. Met andere woorden: de groep die opgroeit in een andere cultuur, in een andere geschiedenis neemt toe. Is het onderwijs daarop ingericht?'

Ze ziet het bij de school van haar kinderen: de druk voor leraren, het gebrek aan middelen, steeds minder geld voor kinderen met rugzakjes.

De Graaf: 'Als we naar de toekomst kijken, is de eerste hulp bij onveiligheid niet politie of justitie maar onderwijs. Hoe gaan we via het onderwijs de toekomstige eenheid van Nederland waarborgen?'

Haar oplossing: geef kinderen iets mee. Een gedeelde geschiedenis.

De Graaf: 'Ik vind dat zo'n debat als in Duitsland over Leitkultur ook hier gevolgd moet worden: hameren op diversiteit alleen is niet genoeg.'

Ernst Hirsch Ballin: 'Zeer eens met het onderwijs. Dat geldt ook voor het integratiedebat.

Je hebt een bepaalde mate van cohesie in de samenleving nodig.'

De Graaf: 'En geletterdheid!'

Hirsch Ballin: 'Ja, want die helpt elkaar echt te verstaan.'

De Volkskrant, 29 juli 2017

Deel I

Veranderingen in de Lage Landen

1

Na het lezen van hoofdstuk 1:

- kun je meepraten over de essentiële veranderingen in de Lage Landen;
- heb je inzicht in de begrippen: verzuiling, ontzuiling, secularisatie, integratie, segregatie, mobiliteit, pluriformiteit, fragmentarisering, ambivalentie, diversiteit, gemeenschap.

1.1 Inleiding

Kader 1.1

In het Openluchtmuseum in Arnhem staat een rijtje van vier arbeiderswoningen uit Tilburg. Ieder huisje toont een bepaalde tijd. Voor generaties geboren in de eerste helft van de vorige eeuw, of wat later in de jaren zestig en zeventig, is het een feest van herkenning. Men wandelt er als het ware door de levens van ouders en grootouders heen. Te zien is hoe het geloof centraal stond in de eerste helft van de vorige eeuw, hoe sober en strak het interieur was in de jaren vijftig, en hoeveel vrijer en creatiever het leven van de jaren zeventig was. Dan houdt het op: er komen geen huisjes uit een later tijdperk. Voor de generaties die geboren zijn op het randje van de eeuwwisseling of daarna is het moeilijk zich met die huisjes uit vroeger tijden te identificeren. Want hoewel er op andere plaatsen in het museum wel ruimte is voor de jaren daarna, zou het mooi zijn als men ook deze tijd in het rijtje kon weergeven: hoe was het leven in de jaren negentig? Hoe ziet het eruit in het begin van deze nieuwe eeuw, en hoe groeien de kinderen van nu op? Een pluriformere samenleving en de grote toename van de technologie zijn beeldbepalend. Ook, of misschien wel juist, in deze jaren is er veel veranderd.

Om inzicht te krijgen in al deze veranderingen laten we in dit hoofdstuk zien hoe anders de Nederlandse samenleving er in de twintigste eeuw uitzag en welke rol het geloof in deze samenleving had. Daarnaast bekijken we de veranderingen die sindsdien zijn opgetreden en wordt de samenleving zoals deze nu is belicht. We nemen je mee in dit onderzoek en laten je kijken naar de jeugd van je grootouders, je ouders en jouw eigen jeugd: hoe zag de samenleving er toen uit, welke keuzes maakten jouw ouders en grootouders, en welke plaats en rol hadden en hebben de mensen uit deze verschillende generaties van jouw familie in de samenleving?

1.2 Kern

1.2.1 Ontkerkelijking

Verzuiling

Een groot deel van de twintigste eeuw was de Nederlandse samenleving ingedeeld door een aantal zuilen. Dat houdt in dat de maatschappij was ingedeeld op grond van geloofsovertuigingen en/of maatschappelijke opvattingen. Iedere stroming had haar eigen organisaties op alle terreinen van het maatschappelijk leven: politiek, vakvereniging, middenstand, onderwijs, gezondheidszorg, media, jeugdbeweging, sport. Er waren vier grote zuilen: de katholieke, de protestants-christelijke, de socialistische en de neutrale of liberale. Als kleinere, deels afzonderlijke, zuilen waren nog te onderscheiden: de communistische, de vrijzinnig-protestantse en de orthodox-protestantse. Tussen de zuilen bestonden strikte scheidingen. Katholieke kinderen gingen naar een katholieke school en luisterden naar programma's van de KRO – de Katholieke Radio Omroep. Protestantse kinderen gingen naar een protestantse sportvereniging en hun ouders waren geabonneerd op de protestantse krant *Trouw*. Vlees haalde je in het dorp bij de slager die naar dezelfde kerk ging als jij en een huwelijk tussen twee mensen van verschillende zuilen werd niet op prijs gesteld: twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen. Toch was er op veel gebieden – en zeker op politiek terrein – sprake van samenwerking en overleg.

'Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij als de onze niet alleen een probleem, het is in bepaalde opzichten ook een bevrijdende ervaring.'

Wim Kok in *Den Uyl-lezing* (1995)

Ontzuiling

Vanaf de jaren vijftig begonnen de eens zo sterke zuilen langzaam af te brokkelen. De zuil bepaalde niet langer het hele leven. Dit was het gevolg van veranderingen in de maatschappij, maar ook van veranderingen in de Nederlandse burger zelf. Door de invoering van de AOW en de Bijstandswet waren noodlijdende burgers niet langer afhankelijk van liefdadigheid. De invoering van deze sociale verzorgingsrechten, maar ook de uitvinding van de pil en de verbeterde toegankelijkheid van het hoger onderwijs zorgden ervoor dat mensen, met name vrouwen, de kans kregen om zelfstandig keuzes te maken. Door al deze veranderingen werd de noodzaak van en de behoefte om verbonden te zijn met een zuil steeds minder. Voldoen aan de eisen die de 'zuil' stelt was niet langer nodig. De 'gehoorzaamheidscultuur' van toen maakte plaats voor een cultuur van zelfontplooiing en individualiteit. Het ontwikkelen

van je persoonlijkheid en je talenten kwam weer centraal te staan. Ook op het gebied van levensbeschouwing werden vaker bewuste, individuele keuzes gemaakt.

Een nog niet genoemde groep zijn de Jehova's getuigen. Zij vormen geen zuil en willen ook niet participeren in de samenleving. Dat betekent onder andere dat Jehova's getuigen niet stemmen en ook bepaalde studies niet, of niet zonder toestemming, kunnen volgen. Zo'n studie zou dan onderdelen bevatten die niet overeenkomen met hun overtuigingen, zoals de evolutietheorie. Denk daarbij aan de studie tot leerkracht of psycholoog.

Bijzonder is dat, dwars tegen de trend van ontzuiling in, aan het eind van de twintigste eeuw nieuwe zuilen zijn ontstaan: de islamitische en de evangelische. Dat betekent bijvoorbeeld er een uitbreiding in het bijzonder onderwijs is gekomen: naast de nog altijd bestaande katholieke en protestantse scholen, hebben ook islamitische en evangelische scholen hun deuren geopend.

Secularisatie

Zeker in deze tijd is niet ieder mens religieus, maar iedereen heeft wel een levensbeschouwing. Levensbeschouwing gaat over de manier waarop je in het leven staat: wat vind je belangrijk in het leven en op welke manier ga je om met grote levensvragen? De ontzuiling heeft ervoor gezorgd dat mensen op het gebied van levensbeschouwing nieuwe keuzes zijn gaan maken. Vroeger werd de zin van het leven gevonden in een hogere macht die elk aspect van het leven bepaalde. Deze vanzelfsprekendheid heeft plaatsgemaakt voor een meer zoekende houding: ik geloof wel dat er iets is, maar of dat een God is...

Het proces waarin de gevestigde godsdienst haar greep op de maatschappij verliest wordt 'secularisatie' genoemd. Mensen kloppen met levensvragen niet meer vanzelfsprekend aan bij traditionele instituties zoals: kerken, synagogen of moskeeën. Het is een persoonlijke zoektocht geworden. Voor mensen horend bij een van de nieuwste zuilen, zoals de islam, is het vaak lastiger om het geloof de rug toe te keren. De druk vanuit de orthodoxie, zoals die bij de moslimgemeenschap kan voorkomen, tegenover 'afvalligen' is groot.

1.2.2 Jezelf zijn

Integratie

De cultuur van zelfontplooiing en individualiteit die nu heerst, geeft ruimte aan anders-zijn. Er zijn alleen wel verwachtingen ten aanzien van de mate hiervan: jezelf zijn is prima, maar je doet wel mee aan de cultuur waarin je terecht komt. Dat heet integratie. Bij integratie is sprake van wederkerigheid: juridisch, economisch, het spreken van de taal van het land waar je in woont, respecteren en naleven van de gangbare waarden, normen en gedragspatronen. Beide partijen kunnen elkaar beïnvloeden, maar je kunt je eigen typische kenmerken vasthouden als je dat wilt.

Segregatie

Segregatie is het tegenovergestelde van integratie: men leeft volkomen naast en langs elkaar heen. Denk bijvoorbeeld aan de bevolkingsgroepen die in aparte wijken wonen. Maar ook aan het feit dat gemengde relaties nog altijd meer uitzondering dan regel zijn, en dat kinderen hun eigen aparte evangelische of islamitische scholen bezoeken.

Segregatie kan worden veroorzaakt door uitsluiting van de ene groep door de andere, doordat die ene groep gemakkelijker toegang heeft tot politieke en economische macht. Maar segregatie kan ook uit vrije wil plaatsvinden. De minderheidsgroep sluit zich dan (gedeeltelijk) af van de rest. Je hebt misschien zelf al eens meegemaakt dat een kind uit jouw klas niet mee mocht doen met het vieren van een verjaardag of Kerstmis, het bezoeken van een gebedshuis of het luisteren naar uitleg over de evolutietheorie. Kinderen van bepaalde orthodoxe groepen, zoals moslims, Jehova's of evangelicalen, worden in hun activiteiten en interesses beperkt doordat zij niet mogen luisteren naar, leren van en meepraten over onderwerpen als homoseksualiteit, evolutie, filosofie, bepaalde muziek of literatuur. Daarnaast komt het ook voor dat niet-religieuze ouders huiverig zijn om hun kind kennis te laten maken met aspecten van religie: straks wordt het nog bekeerd.

*1.2.3 Technologie en samenleving**Communicatiemiddelen*

Binnen een paar generaties zijn de mogelijkheden van communicatiemiddelen gigantisch toegenomen. Waar je opa en oma de opkomst van de telefoon en de televisie hebben meegemaakt, jouw ouders nog kunnen vertellen over een leven zonder internet en mobiele telefoons, ben jij gewend aan een wereld van social media en bijna onbegrensde virtuele werkelijkheden.

Opvallend is dat internet zorgt voor een nieuw soort verzuiling: mensen maken websites en forums aan, starten hun eigen YouTube-kanaal en posten hun belevenissen op Facebook of Instagram. Daarnaast kiezen ze zelf waaraan zij deel willen nemen. Zo vormen mensen met dezelfde ideeën en denkbelden groepen in een virtuele omgeving. Polarisering van de samenleving dreigt als deze sociale contacten in virtuele gemeenschappen leiden tot homogene groepen van gelijkgestemden die zich afkeren van de samenleving.

Mobiliteit en pluriformiteit

Naast communicatiemiddelen is mobiliteit een belangrijk ijkpunt van de veranderende maatschappij. De opkomst van het vliegverkeer heeft ervoor gezorgd dat we ons steeds eenvoudiger kunnen verplaatsen. Hoe heerlijk is het niet om voor een dump prijs een weekje Turkije te boeken, je te laven aan de Portugese zon of je een weekendje onder te dompelen in een culturele hoofdstad? Ook werken in een an-

dere provincie of het buitenland is een stuk eenvoudiger geworden: de wereld lijkt kleiner dan in de tijd van je opa en oma. Reizen brengt nieuwe mogelijkheden, maar ook nieuwe invloeden met zich mee.

Door deze zelfde mobiliteit is de Nederlandse maatschappij pluriformer geworden. Onder andere door de komst van de gastarbeiders in de jaren zestig en zeventig en de opvang van vluchtelingen vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw, heeft de eenvoudige, strak ingedeelde, verzuilde samenleving plaatsgemaakt voor een pluriforme samenleving.

1.2.4 Mens en samenleving

Fragmentarisering en ambivalentie

In een samenleving van individualisme en zelfontplooiing wisselen mensen voortdurend van rol, plaats en betrokkenheid. Waar je opa zijn hele leven bij dezelfde werkgever werkte, zie je de twintiger en dertiger van nu, al dan niet uit noodzaak, voortdurend wisselen van werkomgeving. Ook het huwelijk, als hoeksteen van de samenleving, heeft een nieuwe invulling gekregen: samenzijn als aanvulling op je eigen leven. Het leven wordt in stukjes opgedeeld: gefragmentariseerd. Door de fragmentarisering is het gedrag van mensen ook minder eenduidig geworden. Mensen kunnen zich in verschillende situaties heel anders gedragen. Dit ambivalente gedrag kan zich op verschillende manieren uiten. Iemand kan bijvoorbeeld verkeersveiligheid en het milieu belangrijk vinden maar toch graag 130 kilometer per uur willen rijden, terwijl uit onderzoek is gebleken dat er bij deze hoge snelheid meer verkeersdoden vallen en er meer sprake is van vervuiling.

‘Visie is als de olifant die het uitzicht belemmert.’

Mark Rutte in *H.J. Schoo-lezing* (2013)

Individualiteit en pluriformiteit

Het ‘ontstaan’ van autonomie, je eigen individuele ik, impliceert dat we onszelf niet meer beschouwen als behorend tot een organisch geheel. Dat maakt de invulling van het antwoord op de vraag ‘Wie ben jij?’ een stuk lastiger. Als deze vraag je vroeger gesteld werd, antwoordde je met: ‘Ik ben zoon/dochter van...’. Dan wist de vraagsteller precies uit welk nest je kwam. De naam van je ouders, de familienaam dus, verried of je bijvoorbeeld uit een katholiek gezin kwam, op welke politieke partij zij stemden, in welke kringen de familie zich bewoog. Nu ben je onderdeel van je zelfgekozen groepsverbanden. Maar heb je bijvoorbeeld een Turkse achter-

grond, dan is het waarschijnlijk wel herkenbaar. In Turkse gemeenschappen vertelt je familienaam of de plaats waar je (voor)ouders vandaan komen nog altijd veel.

Diversiteit en gemeenschap

De aanslag van 9/11 is een moment dat bij veel mensen in het geheugen gegrift staat. Deze gebeurtenis wordt als beginpunt gezien van de omslag naar een uiteenvallende samenleving. Eigenlijk waren voor deze aanslag al breuklijnen zichtbaar. Journalist en schrijver Herman Vuijsje (1946) schreef in 1997 al dat men in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw zo aardig en politiek correct was. Paul Scheffer (1954) publiceerde in januari 2000 in het *NRC* een stuk getiteld 'Het multiculturele drama'. Hij betoogde daarin dat men de gevolgen van de toestroom van buitenlanders niet onder ogen wilde zien, omdat men ervan uitging dat diversiteit voor iedereen wel vanzelfsprekend zou zijn.

Door 9/11 en andere opeenvolgende gebeurtenissen, zoals de moord op Theo van Gogh, zijn mensen wantrouwender geworden naar elkaar en naar de politiek. Daarmee veranderde de betekenis van verdraagzaamheid in het publieke debat. Het postmoderne gevoel van de jaren negentig ('alles-kan-en-alles-mag') maakte plaats voor een hernieuwde noodzaak van gedeelde normen en waarden.

Generaties

Inleiding identiteit en burgerschap

Als (basisschool)leerkracht is het belangrijk om te weten wie je bent, waar je voor staat en hoe je functioneert in onze samenleving, zodat je jouw leerlingen goed kunt begeleiden bij hun identiteitsontwikkeling en burgerschapsvorming.

Inleiding identiteit en burgerschap neemt aankomend leerkrachten mee in hun eigen identiteitsontwikkeling en het vormgeven van burgerschap. Daarnaast biedt het verrassende ontdekkingen over hoe ieders identiteit is gekleurd door zijn of haar geschiedenis.

De methode biedt tevens voorbeelden van hoe de ontwikkeling van identiteit en burgerschap binnen een school kunnen vormkrijgen.

Het boek bestaat uit drie delen.

- In deel I wordt het onderwerp burgerschap behandeld.
- In deel II worden de historische beschrijvingen van de westerse denkstromingen gegeven.
- In deel III komt de praktijk aan de orde: identiteit aan de hand van levensvragen en burgerschap.

Uniek aan dit boek is niet alleen de uitgebreide en brede omschrijving van de westerse denkstromingen, maar vooral ook het ruime aanbod opdrachten die – aan de hand van de opgedane kennis – aanzetten tot het zelfstandig nadenken over (filosofische) vraagstukken.

Op de bijbehorende online leeromgeving vindt de aankomend leerkracht/student verwerkingsopdrachten en is voor de docent materiaal beschikbaar voor toepassing in het onderwijs, waaronder bijpassende toetsvragen volgens BKE-normering.

9 789024 419333 >

www.inleidingidentiteitenburgerschap.nl
www.boomhogeronderwijs.nl
www.stichtingechelon.nl